

TÜRKİYE'DE ÇAĞDAŞLAŞMA

Book Review: Türkiye'de Çağdaşlaşma

İbrahim KUMEK ¹

Kitap İncelemesi

Makale Geliş Tarihi: 16.06.2020

Makale Kabul Tarihi: 13.09.2020

Yazar: Niyazi Berkes

Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş

Basım Yılı ve Yeri: Ekim 2016, İstanbul

Baskı Sayısı: 23

Yayınevi: Yapı Kredi Yayınları

Sayfa Sayısı: 598

ISBN: 978-975-08-0434-1

Türkiye Cumhuriyeti üçyüz yıllık bir modernleşme geleneğine dayanmaktadır. Türkiye'nin izlediği seyir, modernleşmeden modernliğe doğru akan bir yol olarak okunabilir. Bilimsel, ekonomik, düşünsel, kültürel ve teknolojik gelişimini sağlayarak küresel tahakküm kuran Batılı devletlerin “modernliğine” karşı; bilhassa çeperdeki devletlerde, “uyanık ejderha”ya karşı tepki olarak “modernleşme” veya “çağdaşlaşma” hissiyatı mevcut olmuştur. Modernlik, Batı'da tecessüm etmiş bir olgu olarak nevi şahsına münhasır bir tecrübeye sahiptir. Batı'daki modernliğin geniş bir toplumsal tabana dayanan ve uzun erimli bir “süreç” olduğu söylenebilir. Modernleşen devletlerde ise Batı'ya yetişme tutkusu altında daima bir hız ve aciliyet söz konusu olmuştur. Bu yüzden uzun erimli süreçte ortaya çıkmış bir olgunun başka yerlerde aynı şekilde ortaya çıkmayacağı açıktır. Osmanlı İmparatorluğu da karmaşık, yıkıcı, ancak yeniden yaratıcı modernleşme projeleri arasında paradoksal bir ilerlemeyle Türkiye Cumhuriyeti'ne evrilmiştir. Türkiye'de (aynı zamanda çeperdeki diğer devletlerde de benzer şekilde olmak üzere) modernleşmenin bir “proje” olarak algılanması söz konusudur. Zira bir geri kalmışlık veya gecikmişlik hissiyatı mevcuttur. Merkez-çevre diyalektiği bağlamında bakıldığında, Batı'yı yakalamak için “merkez”in modernleşme projesi kapsamında gelenekselden koparılıp dönüştürülmek suretiyle tepeden inmece, katı ve hızlı devrimlerle yeniden uyarlanması gerçekleşmelidir. Bu sayede “çevre” de dönüştürülecek ve “terakki” sağlanacaktır. Ancak Türkiye'de yaşanan tecrübe değişim, karmaşa ve yıkımı da beraberinde getirmiştir.

Cumhuriyet'in 50. Yılı kutlamaları vesilesiyle kendisinden Türkiye'de modernleşme/çağdaşlaşma meselesi üzerine bir kitap hazırlaması istenen Niyazi Berkes, Kanada'daki McGill Üniversitesi'nden aldığı iki yıllık izin ile dönemin yayın literatürünü inceleyerek 5 farklı dilde pek çok kaynaktan yararlanmış ve Türk toplumsal-siyasal gelişimi ve çağdaşlaşma serüveni üzerine düşün hayatımıza eşsiz ve orijinal bir eser armağan etmiştir. Berkes, daha çok ‘İslam ülkelerinin/toplumlarının modernleşmesi/çağdaşlaşması’, bu ülkelerde

¹ Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, ibrahimkumek123@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2096-159.

'din-devlet ilişkisi', 'laiklik' ve 'Batılılaşma' gibi konular üzerine çalışmalar yapmıştır. Türkiye'de reformların ve Batılılaşmanın tarihini konu alan başyapıtı kuşkusuz "Türkiye'de Çağdaşlaşma"dır. Kitap ilk olarak 1964'te "*The Development of Secularism in Turkey*" başlığıyla yayınlanmıştır. Kitabın diğer eserlerden ayırt edici özelliği, alanında en nitelikli tarih incelemelerinden biri olmasıdır. Ancak yayınlandığı dönemde kitap hak ettiği ilgiyi görememiştir.

Eserde, temelde Türkiye'deki çağdaşlaşma sürecinin gelişimi izlenmektedir. Berkes, önsözde temel amacının son iki yüzyıl içerisinde "iç ve dış olayların nasıl zorunlu olarak bir ulus birimine dayalı Cumhuriyet rejimini getirdiğini göstermek" olduğunu belirtir (s.13). Kitap, Türkiye'nin modernleşme çabalarının aşamalarını ve bu çabaların düşün düzeyindeki yansımalarını konu edinmektedir. Berkes kitapta ekonomik ve toplumsal düzeyden ziyade, düşün, kültür, gelenek, din ve değer düzeyindeki görünüşlerle ilgilenmektedir. Başka bir ifadeyle, Marksist bağlamda altyapısal temelden değil, üstyapısal kategoriler üzerinden incelemeler yapmaktadır.

Berkes'in başlangıç noktası, dinin siyasal ve toplumsal düzeyde 'geleneksel olan' ile ne ölçüde özdeşleştirildiğini belirlemektir. Zira ona göre, modernleşme tartışmalarındaki sorun, "kutsal sayılan alanın ekonomik, teknolojik, siyasal, eğitsel, cinsel, bilgisel yaşam alanlarında daralması ve etkisizleşmesi sorunu"dur (s.23). Bu artık, dar anlamda din-devlet sorunu değil, geniş anlamda "kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan kurtulma" sorunudur (s.19). İşte bu sebeple Berkes, "çağdaşlaşma" kavramını meselenin izahı konusunda en uygun terim olarak görmektedir.

Berkes, kitapta "çağdaşlaşma" ve "dinselleşme" arasındaki diyalektik ilişkiye işaret ederek, çağdaşlaşma girişimlerinin 'dinsel alanın' yıkılması olarak algılandığı tezini ortaya atar. Bu, bir yeniliğe karşı çıkan tepkinin, dinden ya da din adamlarından geldiği demek değildir. Aksine ister dini ister gayri-dini çevrelerden olsun pek çok kesimin 'din şemsiyesi' altında birleşerek, hep birlikte çağdaşlaşma girişimlerine karşı koymaya çalıştıkları anlamına gelir. Çünkü Berkes'in ifadesiyle, "dinselleşme, çağdaşlaşmaya karşı kaplumbağanın kabuğuna çekilmesi gibi bir korunma çabasıdır" (s.20). Din ile çağdaşlaşma arasındaki zıtlığın bu bakımdan tarihsel süreklilik içinde düşün ve yazın düzeyinde inşa edildiği görülmektedir.

Berkes için çağdaşlaşma, temelde "kutsal kuralların sarsılması" meselesidir. Bu ise, *laiklik* olarak tanımlanan 'din ve devlet işlerinin ayrılması' hususundan daha kapsamlı bir sürece işaret eder. Bu yüzden Berkes, "laiklik" yerine "*secularism*" terimini yeğlemektedir. Çünkü ona göre, "secularism" tam olarak "çağdaşlaşma" terimini karşılamakla birlikte, dar anlamdaki din-devlet ayrımı meselesinden çok daha geniş bir spektruma sahip olmaktadır. Batı'da "secularism" kavramının, "geleneksel ve katı kurumlar yerine, zamanın gereklerine uyan kurum ve kuralları geliştirme sorununu temel alan bir kavram" olduğunu vurgular. Bu yüzden "laiklik" kavramından daha işlevsel olduğunu düşünmektedir.

Berkes, Osmanlı-Türk çağdaşlaşma sürecini sosyo-ekonomik ve yapısal perspektiften ziyade, düşün, dil, anlam ve kültür düzeylerinde incelemektedir. Haliyle modernleşme sürecindeki değişimler ve buna yönelik tepkisel duruşlar eserin konusunu oluşturmaktadır. İki yüzyıl boyunca (18-20. yy) Osmanlı devlet nizamının ilkelerinin aşama aşama yıprandığını belirtmektedir. "*Tanrı düzeni*" kavramı yerini "*tabiat düzeni*"ne, "toplum dışında ve üstünde

devlet anlayışı” yerini “sınıfların ve onların arasındaki çatışmalara ve uzlaşmalara dayanan *yasal devlet*” anlayışına, “*gelenek*” yerini “*ilerleme (terakki)*”ye, “*denge*” ise “*devrim*” kavramına bırakmıştır (s.33).

Berkes, kitabında Türk çağdaşlaşması/sekülerleşmesi sürecini dört temel dinamik üzerinden incelemektedir: din-devlet ayrımı, uluslaşma, anayasalaşma ve Batılılaşma. Türkiye'nin sekülerleşme süreci din-devlet ilişkilerinin çelişkili bir izlekte devam etmesine yol açmıştır. Ona göre, “*Alla Turca*” sekülerleşme iki aşamadan oluşmaktadır: a) “gelenekçilik tutumunu yok etmek”; b) “onların yerine bu yörüngeye uygun kuralları, örgütleri yerleştirmek, toplumun yeni kuşaklarını bu yörüngeye göre yetiştirerek gelenekle çağ arasındaki geçiş köprüsünü kurmak” (s.522).

Berkes yeniliklerin ve reformların zorunlu olarak imparatorluktan, ulus-devlet modelinde bir cumhuriyet rejimine evirildiğini iddia etmektedir. Uluslaşma süreci temelde içsel ve dışsal faktörlerin etkisiyle gelişmiştir. Avrupa’da gelişen fikri akımlardan etkilenerek ayaklanmalar çıkaran ve bağımsızlıklarını kazanan gayrimüslim toplumların eylemleri, Osmanlı aydınlarının muhalif tutumları ve Batılı fikir akımlardan etkilenmeleri, uzun süren savaşlar vs. “geç kalmış” bir ulusun devletleşme mücadelesini belirleyen faktörlerdir. Bu çerçevede Berkes rejim problemini, Nizam-ı Cedit reformu ve II. Mahmut'un yenilikleri üzerinden başlatmaktadır. Ancak uluslaşma yolundan hareketle en çok üzerinde durduğu konu, dilin ve anlamın çağdaşlaşması olmuştur.

Berkes, anayasalaşma dinamiğini II. Mahmut reformları, Sened-i İttifak, 1839 Tanzimat Gülhane-i Hattı Hümayun, 1856 Islahat Fermanı, 1876 Kanun-i Esasi, 1908 Meşrutiyet Devrimi ve 1923 sonrası Cumhuriyet Devrimleri üzerinden incelemektedir. Ona göre, çağdaşlaşma sürecinin özü, kanunlaştırma sürecidir (s.221). Cumhuriyet rejimine giden yolda temel uğraşlardan biri, geleneksel rejim doğrultusundan ayrılarak Osmanlı egemenliğinin mutlak gücünü toplum kesimleriyle uzlaşarak bir sözleşme ile sınırlandırmak olmuştur (s.134). Batılılaşma serüveni ise, devlet nizamını yeniden tesis etmeyi hedef edinen “*Islahat*” fikrinin aksine; Avrupa’ya gönderilen öğrencilerin yeni fikirlerle tanışması ve düşün düzeyindeki değişimlerle birlikte yaşanmıştır. Berkes, bu dinamiği kültür ve düşün düzeyinde ele almakta ve geniş yorumlara yer vermektedir.

Berkes'in üzerinde durduğu bir diğer tema ise, Osmanlı geleneğinin yıkılması sonucu başlıca dört uçurumun genişlediği konusudur. Bunlar; devlet-halk arasındaki uçurum, din-dünya ayrımının hızlanması, aydın-cahil uçurumu ve Batı-Doğu düşün arasındaki uçurumdur (s.254). Tanzimat sonrası genişleyen bu uçurumlar bir yandan değişim ve karmaşaya yol açarken, diğer yandan modern ulus-devlete giden yolda ilerlemenin önünü açmıştır.

Berkes, Türk çağdaşlaşma serüvenini, 1699 Karlofça Antlaşması sonrası dış ilişkilerde yeni bir tarz edinme ve içeride reformlar gerçekleştirme lüzumu üzerinden başlatmaktadır (s.40). Osmanlı devlet rejimi, ekonomik, teknolojik ve bilimsel gerileyişi nedeniyle Batı karşısında üstünlüğünü kaybettiğinin farkına varmıştır. Bu noktada, Batı’ya karşı pozisyon takınma çabası çağdaşlaşma kapısını da aralamıştır. Ancak Batı'nın üstünlüğünün farkındalığına rağmen, Batı'nın ne olduğu konusunda idrak muammasıdır. Bu sebeple tek tip bir modernleşme yöneliminden bahsedilemez. II. Mahmut, Tanzimat, II. Abdülhamit rejimi ve Cumhuriyet devrimlerinin yönelimleri, amaçları ve yöntemlerinin birbirinden farklılık arz eder.

Berkes, kitabında Türkiye modernleşmesini üç bölümde incelemektedir. Kitabın “İlk Adımlar” başlığını taşıyan birinci bölümünde 1699-1808 arası dönemde geleneksel kurumları diriltmeye yönelik modernleşme süreci irdelenmektedir. İmparatorluğun “niçin gerilediği sorusu”, önce devlet nizamının bozulması ve temel ilkelerden sapmayla, sonrasında yüzeysel bir tutumla Batı'nın askeri teknolojik üstünlüğüne işaret edilerek açıklanmıştır. Bu nedenle ilk ıslahat çabaları, geleneksel Osmanlı devlet nizamını ve askeri-bürokratik kurumlarını yeniden tesis etmek ve “*kanun-i kadime dönmek*” amacını taşımıştır.

Berkes'e göre, ‘*Nizam-ı Cedit*’ yenicerilerin gücünden ziyade, devletin “geleneksellikte çağdaşlaşma çabaları arasındaki çelişkiler” nedeniyle başarıya ulaşamamıştır (s.136). Çağdaşlaşma, artık “*ancien régime*” yerine tesis edilecek yeni rejimin ilkeleri ve işleyişi üzerine tartışmaları beraberinde getirmiştir. Bu dönemde ilk defa geleneksel ulema ocağı karşısında ve onun yerini almak üzere “aydın” tipinin, sonrasında “modern intelligentsia”nın öncüleri olarak doğmakta olduğu belirtilmektedir (s.101). Bu süreçte üç çabanın geleneksel rejim doğrultusundan ayrışmanın ilk göstergeleri olduğu söylenebilir. İlki, “Şer’i Sözleşme” olarak nitelenen bir anlaşma ile hükümdarın yetkilerini şeriata dayandırarak sınırlandırma çabasıdır (s.134). İkinci girişim, yeni bir düzen kurma sorununda yatan güçlükleri yansıtan “İttifak Senedi” adıyla tanınan uzlaşma belgesidir (s.137). Üçüncü girişim ise, “mutlakiyetçi monarşi” yönetimi ile Batılı tarzda modern devlet ve askeri-bürokratik mekanizmanın tesis edilmesidir. Söz konusu rejimin kuruluşunu zorunlu kılan ikinci koşul, imparatorluğun Hıristiyan halkları arasında uluslaşma akımının başlaması olmuştur (s.148).

Kitabın “Mutlakiyetten Meşrutiyete” başlıklı ikinci bölümünde, 1808-1920 arasındaki dönemde mutlakiyetçi rejimden meşruti rejime dönüşen sürecin pek çok alan üzerinde yarattığı etkiler ve değişimler incelenerek, Nizam-ı Cedit’ten 1908 Meşrutiyet Devrimi’ne giden süreçte modern bir siyasal rejim kurma çabaları dikkate alınmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda geleneksel güç merkezleri olan askeriye (yeniceriler), ilmiye (ulema) ve ‘ayan’ sınıfının zayıflamasına neden olacak reform girişimleri, devlet idaresinin çağın koşullarına uygun olarak yeniden düzenlenmesi amacını taşımıştır (s.170). Bu süreçte, “halka rağmen, halkın iyiliği için halk karşısına çıkmış bir ‘aydın monark’” özelliğine sahip II. Mahmut, geleneksel rejime karşı ilk radikal adımları atmıştır. Bu nedenle halk arasında “gavur padişah” olarak anılmıştır (s.173). Berkes’in incelemeleri çerçevesinde, II. Mahmut döneminin sonunda varılan kanaat şudur: “Batı uygarlığı üstün teknolojinin eseridir, bu teknoloji çağdaş bilimlerin yaratığıdır, bu ancak eğitim yolu ile uygulanabilir, devlet bunu gerçekleştirme aracı olmalıdır” (s.203).

Berkes, Tanzimat Fermanı’nın “yazılı senet (*charte*)” türünden bir belge olduğunu ve asıl amacının, hükümdarın mutlak yetkisinin “hükümet” karşısında kısıtlanması olduğunu belirtmektedir (s.215). Berkes’e göre, Tanzimat’ın belki en büyük başarısı, kadınların mesleklemeye doğru yolunun açılması ve 1862’den itibaren kız öğrencilerin ortaöğretim görmeleri olurken (s.231); asıl başarısızlığı ekonomik çağdaşlaşma konusundadır (s.246). Buna tepki olarak, biri şeriatçılık, diğeri anayasalaşma yönünde iki akım gelişmeye başlamıştır. Böylece, Tanzimat reformlarının sorunlarını çözümü için yasama ve yürütme makamları haricinde “hangi makama ait olacağı” sorusu, birçok tartışmanın ardından “*Kanun-i Esasicilik*” akımını beraberinde getirmiştir (s.216).

Tanzimat yönetimine karşı gelişen, Osmanlı İmparatorluğunun çöküş nedenlerini ekonomik ve siyasal bağlamda gören, eğitim yollarıyla bu gerilemeyi tersine çevirmeyi ümit eden ve bunun için gerekli reformun anayasalı merkezî bir devlet rejimi ihdas edilmesi olduğunu savunan “*Genç Osmanlılar*” hareketi böylece ortaya çıkmıştır (s. 282-308). Berkes, Genç Osmanlılar’ın devrimci ve ulusçu olmadıkları gibi Batı’daki anlamıyla anayasacı liberaller de olmadıklarını belirtir (s.285). Düşüncelerinde egemen olan modernleşme anlayışı, kültürel saikleri de koruyarak bilimsel, teknolojik ve ekonomik gelişimin sağlanmasıdır. Berkes’e göre, “Genç Osmanlılar” ne Pan-Türkisttir ne de Pan-İslamist. Genç Osmanlı düşününün eksenini “terakki (kalkınma, ilerleme)” davasıdır (s.357). Bu yönüyle alternatif bir modernleşme anlayışını ortaya koymuşlardır.

Berkes’e göre, 1870’li yıllarla birlikte Batılı tarzda modernleşme hareketi dil ve düşün düzeyinde ivme kaybederken, din ve devlet ilişkilerinin ayrımı konusunda yapılan uğraşlar, yerini yeni bir din-devlet bileşiminden müteşekkil rejime bırakmıştır (s.309). Ona göre, Tanzimat Genç Osmanlı düşününü, o da Abdülhamit rejimini yaratmıştır (s.356). Berkes, Kanun-i Esasi’yi yıkan şeyin bizzat kendisinin olduğunu; zira hükümdara herhangi bir sınırlama koymadığını, egemenliğin halk yerine Tanrı’nın yeryüzündeki vekili olarak hükümdara ait olduğu doktrinine dayandığını belirtmektedir. Bu nedenle böyle bir anayasanın hükümdarın iradesini genişleten mutlakîyetçi bir rejime yol açmasının şaşırtıcı olmadığını ifade eder (s.333-335).

Berkes, II. Abdülhamit dönemi aydınlarının daha fazla sayıda olmalarına rağmen, “şüphe edilen, korkutulan ve bunalım içinde gelişen tipler” olduğunu belirtir. Bu dönemde devrimci, iyimser ve dinamik bir gençlikten ziyade, “şüpheci, kötümser ve asi bir neslin” yetiştiğini vurgular (s.366). Berkes’e göre, bu dönemin genç kuşağı, Batı’nın önde gelen mütefekkirlerinin yazılarından uygun bir düşünce yumağı dokumuşlardır ki (ütopyacı bireycilik), bunun en belirgin özelliği eskiyi ret, çağa koşma ve ona ayak uydurma isteğidir (s.379).

Berkes, 1908 Meşrutiyet Devrimi’nin yoğun bir değişim yağmuru getirdiğini ve bunun Cumhuriyet Devrimlerine tevarüs eden birtakım önemli sonuçlar doğurduğunu belirtmektedir. İlk olarak, hükümdar, saray, bürokrasi ve din kurumlarının dışında “siyasal partiler” ortaya çıkmıştır. Devrimden sonra ‘Mizancı Murat’ın temsil ettiği İslamcı görüş’, ‘Prens Sabahattin’in temsil ettiği Mithat Paşa’dan gelen desentralist görüş’ ve ‘Ahmet Rıza’nın temsil ettiği Namık Kemal’den gelen merkezî imparatorluk görüşü’ siyasal alanda partileşme sürecinin başlangıç noktaları olmuştur (s.406). İkinci olarak, devrimin yarattığı yeni bir duygusal hava içinde “Türk ulusu sezgisi” doğmuştur (s.393). Üçüncü olarak, ilk defa halkın kendi girişimleriyle yerel siyasal toplumsallaşma biçimleri doğmuştur (s.402). Dördüncü olarak, halkın önemli bir kesimi ilk defa olaylara “dini açıdan değil”, “politik açıdan” tepki göstermiştir. Beşinci olarak, devrim geniş kapsamlı bir ideolojik farklılaşma dönemini açmıştır (s.429-461).

Berkes, kitabın “Cumhuriyet” başlığını taşıyan üçüncü bölümünde, Türkiye modernleşmesinin kırılma noktalarından bir diğeri olan Ulusal Kurtuluş Savaşı sonrası Kemalist devrimleri içine alan ve modernleşmenin seyrini değiştiren Cumhuriyet dönemini ele almaktadır. Bu dönemin rejim sorunu, “saltanat-hilafet ile ulus egemenliği karşıtlığı sorunu”dur. Teokratik bir saltanat-hilafet rejimi yanlısı olanların, onun dışında herhangi bir rejime yönelmeyi “aşırı bir sol eğilim” olarak kabul ettikleri kitapta izah edilmektedir. Zira,

Osmanlı saltanat-hilafetine isyan, “yüzyılların büyük geleneğinden kopmak” anlamına geliyordu. Bu nedenle Berkes’e göre, bu büyük bir devrimcilik hareketi olarak görülmelidir (s.486).

Berkes, Ulusal Bağımsızlık Savaşı’nı anti-emperyalizm savaşı olarak görmekte ve bunun aynı zamanda çağdaşlaşma savaşı olduğunu belirtmektedir. Berkes’in ifadesiyle, “iki savaş arasındaki bağlantıyı kuran ve yeni bir yetkenin doğum sürecini başlatan gücün bir ayan sınıfı, burjuva sınıfı ya da işçi sınıfı dışında bir elit grubun elinde toplanması, Osmanlı-Türk tarihi çizgisinde büyük önemde bir olaydır” (s.496).

“Din devleti” yerine “ulus devlet” nosyonunun galibiyeti, pek çok reformun uygulanmasını ve çağdaşlaşma yolunda önemli bir kavşağın atlatılmasını sağlamıştır. Cumhuriyet Devrimleri hukuk, eğitim, yazı, dil ve genel olarak yaşam ve kültür alanlarında değişimleri beraberinde getirmiştir. Ancak değişim konularının hiçbiri bu dönemde ortaya çıkmış değildir. İki yüzyıllık süreçte bu konuların hemen hemen tümü üzerinde uzun süreli tartışmalar yaşanmıştır (s.521-47). Berkes, Cumhuriyet dönemini Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinden ayıran temel özelliğın, ‘geleneksel İslam-Osmanlı temeli’ yerine, ‘ulus egemenliğı ve bağımsızlık ilkesine dayanması’ olduğunu belirtmektedir. Bu değişimlerin birbiri ardına ortaya çıkması, Türkiye’yi “muasır medeniyetler seviyesinin üzerine çıkarma” amacını taşımıştır. Bunun neticesinde temel ilke artık “gelenekçilik” değil, “devrimcilik” olmuştur (s.522).

Sonuç olarak; Berkes, literatürde klasikler arasında sayılan bu eserinde Türkiye modernleşmesini kültür, düşünce, gelenek, din ve değer bağlamında tarihsel niteliğıyle analiz ederek son üç yüzyıllık süreçte Türkiye Cumhuriyeti’nin oluşumuna yol açan dinamikleri ortaya koymaya çalışmıştır. Bununla birlikte, Berkes’in kitabın genel seyri içinde “ilerlemeciliğı ve çağdaşlaşma misyonunu” ölkü olarak gördüğü, “eski”yi olumsuzladığı ve düşün düzeyindeki incelemelerinde nispeten oryantalist bir bakışın haiz olduğu görülmektedir. Eserde çağdaşlaşma girişimleri karşısında pek çok kesimin ve güç odağının din ve gelenek “şemsiyesi” altında topladığı tespit edilmekle birlikte, din ve geleneğın çağdaşlaşmanın zıt kutbu olarak konumlandırılmasının düşün ve kültür düzeyinde yarattığı olumsuz neticeler ve bunun toplumsal hayatta bıraktığı izler genel olarak göz ardı edilmiştir. Ayrıca, Türkiye modernleşmesinin sosyo-ekonomik, politik ve uluslararası ilişkiler perspektifi dışında, düşün ve kültür düzeyinde incelenmesi değerli katkılar sunmakla birlikte; kitabın, modernleşme sürecinin bu alanlardaki yansımalarını ve etkilenmelerini eksik bırakması nedeniyle argümanlarının eleştirilere açık hale geldiğı ve “yanlışlanabileceğı” söylenebilir. Osmanlı’nın “din devleti” olarak konumlandırılması karşısında “örfi hukuk” geleneğinin yüzyıllardır süregelen birikiminin çağdaşlaşma karşısındaki rolüne bilhassa dikkat edilmesi gerekmektedir. Her halükârda bu eser, Türk siyasal ve toplumsal hayatını anlamak bakımından önemli detaylar içermektedir. Eserin temel argümanları tartışmaları beraberinde getirerek bu alandaki birikimi zenginleştirecek niteliktedir.